

Bioethica

Vol 4, No 2 (2018)

Bioethica

Euthanasia: The most important issue in Bioethics

Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου (Myrto Dragona-Monachou)

doi: [10.12681/bioeth.19693](https://doi.org/10.12681/bioeth.19693)

To cite this article:

Δραγώνα - Μονάχου (Myrto Dragona-Monachou) M. (2018). Euthanasia: The most important issue in Bioethics. *Bioethica*, 4(2), 2–3. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19693>

Ευθανασία: Το σημαντικότερο πρόβλημα της Βιοηθικής

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου^{1,2}

¹ Ομότιμη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα και Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

² Πρόεδρος της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

myrtodrag@hotmail.com

Λέξεις κλειδιά: ευθανασία, βιοηθική.

Euthanasia: The most important issue in Bioethics

Myrto Dragona-Monachou^{1,2}

¹ Professor Emerita, School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, and University of Crete, Rethymno.

² Head of the Advisory Board of the Applied Philosophy Research Lab, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

Keywords: euthanasia, bioethics.

Μια δεκαετία μετά τη λήξη της θητείας μου στην Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής υπό την ιδεώδη προεδρία του αείμνηστου Γιώργου Κουμάντου, την ευδόκιμη συνεργασία μου με τα στελέχη της Τάκη Βιδάλη και Μαριάννα Δρακοπούλου και με ζωντανή ακόμη την ανάμνηση της εκπροσώπησής της Επιτροπής στην UNESCO κατά την επεξεργασία της *Οικουμενικής Διακήρυξης για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα* (2005), ξαναγυρίζω στους κόλπους της με τον πρόλογό μου στο περιοδικό *Βιοηθικά* υπό την ιδιότητα του μέλους της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ χάρις στην πρόσκληση του Προέδρου του Ελληνικού Κλιμακίου της Έδρας Βιοηθικής της UNESCO, του χαρισματικού συναδέλφου Βαγγέλη Πρωτοπαπαδάκη, πρωτοπόρου της φιλοσοφικής προβληματικής της Ευθανασίας ήδη από την εξαιρετη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Η Ευθανασία Απέναντι στη Σύγχρονη Βιοηθική* (2003).

Η συνεργασία μας τα τελευταία χρόνια σε αρκετές σχετικές με τη Βιοηθική εκδηλώσεις, παράλληλα με τη διδασκαλία μου της Βιοηθικής στα μεταπτυχιακά προγράμματα των Πανεπιστημίων Κρήτης και Πελοποννήσου, διατήρησαν έντονο το ενδιαφέρον μου για τη Βιοηθική, παρά την πρόσφατη επιστροφή μου σε παλαιότερη φιλοσοφική μου προβληματική: στον Αριστοτέλη, κατά το τόσο γόνιμο φιλοσοφικά εορτασμό του «Έτους Αριστοτέλη» - που ίσως αποκάλυψε και κάποιες ενοράσεις του γόνιμες και για τη Βιοηθική - και στο Στωικισμό, ο οποίος, ως Νεο-στωικισμός - για να θυμηθούμε και το βιβλίο του Laurens Becker *A New Stoicism* - και ως Μοντέρνος Στωικισμός ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία με τις περίφημες «στωικές εβδομάδες» που οργανώνονται κάθε χρόνο κατά το μήνα Νοέμβριο σύμφωνα με το πρόγραμμα *Stoicism Today*. Με ποικίλους, μάλιστα, και εμπνευσμένους πανηγυρισμούς στο ραδιόφωνο και τον Τύπο ο Στωικισμός έχει αποκτήσει διεθνώς εξαιρετική επικαιρότητα, όχι μόνο για την ηθική του, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, όπως τόνισα και σε πρόσφατη υπό δημοσίευση ομιλία μου, αλλά και για την ενόραση και πρωτοπορία του στην προβληματική της ευθανασίας, η οποία αποτελεί μείζον θέμα του υπό παρουσίαση τεύχους του περιοδικού αυτού.

Οι τρεις πράγματι από τις εργασίες του παρόντος τεύχους επικεντρώνονται στην ευθανασία και σε δυο από τις πλέον θεμελιώδεις αρχές της Βιοηθικής, την *αυτονομία* και την *αξιοπρέπεια*, που δεν είναι ξένες και στις άλλες δύο εξίσου αξιόλογες εργασίες, παράλληλα με το σπουδαίο και εξαιρετικά ενδιαφέρον ιατρικό και γενικώς επιστημονικό τους υπόβαθρο.

Η απρόοπτη και ευχάριστη φιλοξενία μου, λοιπόν, στον χώρο της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής ξαναέφερε στη μνήμη μου την *Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, η οποία έκανε επίκληση στις αρχές της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας, αλλά δεν έκανε - και σωστά - κανένα λόγο για «ευθανασία» - και λόγω της οικουμενικής διάστασής της που δεν θα διασφάλιζε την αναγκαία ομόφωνη έγκρισή της από τους εκπροσώπους όλων σχεδόν των κρατών της γης, αλλά και λόγω της έντονης και ποικίλης προγενέστερης αντιμετώπισης του επίμαχου αυτού θέματος που είχε έλθει στο προσκήνιο πολύ πριν προκύψει η αναγκαιότητα της Βιοηθικής με την ιλιγγιώδη ανάπτυξη των βιο-επιστημών και της βιο-τεχνολογίας. Η ευθανασία ακόμη και με τη σύγχρονη σημασία με ποικίλες παραλλαγές είχε ήδη τεθεί ως πρόβλημα της ιατρικής από την εποχή του Ιπποκράτη. Ενώ στον περίφημο *Όρκο* του διαβάζουμε ότι ο υποψήφιος γιατρός *ου δώσει ουδέ φάρμακον ουδενί αιτηθείς θανάσιμον*, αλλά θα διατηρήσει τη ζωή και την τέχνη του αγνή και καθαρή (*οσίως*), στο έργο του *Περί τέχνης* ο Ιπποκράτης παραδέχεται ότι η ιατρική δεν είναι παντοδύναμη. Αφού πρώτα αναλύσει τί είναι κατά τη γνώμη του η ιατρική και καθορίσει το σκοπό της, δηλαδή να ανακουφίζει τους ασθενείς από τους πόνους τους, να μειώνει την ένταση της ασθένειας και να τους θεραπεύει, συνιστά ωστόσο και «*το μη εγχειρείν τοίσι κεκρατημένοισιν υπό των νοσημάτων, ειδότας ότι ταύτα ου δύναται ιατρική*» (κεφάλαιο 4).

Η αποσιώπηση, λοιπόν, από την προκειμένη Διακήρυξη του αρκετά επίμαχου ακόμη και σήμερα όρου *ευθανασία*, ο οποίος, ως ενδεικτικός αρχικά του «φυσικού, εύκολου και ευτυχούς θανάτου», εμφανίστηκε στην ελληνική γλώσσα την ελληνιστική εποχή, ήταν αναμενόμενη σε ένα κείμενο καθοριστικό της αναγκαιότητας της Βιοηθικής. Ο όρος αυτός τόσο ως ουσιαστικό, όσο και στη ρηματική του μορφή «ευθανατείν»,

εξάλλου, είχε ήδη διανύσει μακρά πορεία, πολύ πριν από την αναγκαία λόγω της ιλιγγιώδους ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας παρέμβαση της Βιοηθικής. Ήδη με τη θετική γραμματική σημασία του καλόδεχτου και αναμενόμενου φυσικού θανάτου που ήλθε στην ώρα του εορταζόταν πανηγυρικά σε μέρη της Ελλάδας και μη, όπως στη Κέα και τη Μασσαλία, καθώς έχει επισημανθεί. Επίσης δεν είναι τυχαίο ότι αποδείχτηκε γρήγορα ταυτόσημος με τη στωική «εύλογον εξαγωγήν», δηλαδή την αυτοκτονία, κατά την ελληνιστική εποχή, πολύ πριν από την καθιέρωση της Βιοηθικής από τον Van Ransselaer Potter με το άρθρο του «Βιοηθική: Η Επιστήμη της Επιβίωσης» (1970) και τον επόμενο χρόνο με το βιβλίο του *Βιοηθική: Γέφυρα προς το Μέλλον* - ή έστω λίγο παλαιότερα από τον Fritz Jahr το 1927 με οικολογικό νόημα, όπως έδειξε η συνάδελφος Ελένη Καλοκαιρινού (2012).

Ήταν πράγματι αναμενόμενο στην *Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα* να μην γίνει καθόλου λόγος για ευθανασία, επειδή οποιαδήποτε αναφορά στον επίμαχο αυτόν όρο λόγω του πολυδιάστατου νοήματός του και των ποικίλων πολιτισμικών, πολιτικών, νομικών και λοιπών διαστάσεων του αλλά και των προσωπικών πεποιθήσεων των εκπροσώπων των εθνών που εργάζονταν για τη Διακήρυξη, θα έκανε την επίτευξη της επιδιωκόμενης συναίνεσης δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Στο προοίμιό της Διακήρυξης, μάλιστα, υπό τον τίτλο «Η Γενική Διάσκεψη» επιβεβαιώνεται ο σεβασμός στις εθνικές νομοθεσίες και ρυθμίσεις στο χώρο της Βιοηθικής, γίνεται αναφορά στην *Οικουμενική Διακήρυξη για την Πολιτιστική Ποικιλία* του 2001, και σε άλλα σχετικά με τη Βιοηθική διεθνή και περιφερειακά επίσημα κείμενα, και δίδεται έμφαση στο σεβασμό της αναγκαίας στην ανθρωπότητα πολιτισμικής ποικιλίας. Στόχο της η Διακήρυξη αυτή θέτει τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της αυτονομίας και της βιοποικιλότητας.

Πράγματι, ήδη τα πρώτα άρθρα της Διακήρυξης είναι αρκετά εύγλωττα: διασφαλίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την αυτονομία - στο όνομα των οποίων δικαιώνεται η εκούσια ευθανασία, που συζητείται ευρύτερα ή στενότερα σε τρεις από τις πέντε εξαιρετικές ανακοινώσεις

του παρόντος τόμου. Διαβάζουμε στη Διακήρυξη: «*Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι θεμελιώδεις ελευθερίες του πρέπει να είναι πλήρως σεβαστά*» (άρθρο 3). «*Η αυτονομία των προσώπων να παίρνουν αποφάσεις, για όσα τους αφορούν... πρέπει να είναι σεβαστή*» (άρθρο 5). Πρόκειται εδώ για αρχές που τουλάχιστον δεν κλείνουν το δρόμο στην εκούσια ή την παθητική ευθανασία που διεκδικείται από τον ίδιο τον ασθενή.

Ας δούμε, όμως, τις απαρχές της εμφάνισης των όρων «ευθανατείν», «ευθανασία», και άλλων συναφών εκφράσεων στην αρχαία ελληνική γραμματεία, καθώς και το νόημά τους. Η «ευθανασία» είναι ένας αρχαιοελληνικός πολυσήμαντος και πολυδιάστατος φιλοσοφικός όρος που αφορά τον άνθρωπο που σέβεται την αυτονομία και την αξιοπρέπεια του και δικαιούται σε καίριες στιγμές να λειτουργήσει με βάση τις ηθικές, πολιτικές και θρησκευτικές αρχές και πεποιθήσεις του, τις οποίες πρέπει να λαμβάνει υπ' όψη της η νομοθετική ρύθμιση κάθε χώρας. Η μακρά συζήτηση και ανταλλαγή ποικίλων απόψεων και στάσεων απέναντι στο θέμα αυτό που δυσκολεύει, καθυστερεί ή κάποτε κάνει ανέφικτη όχι μόνο την όποια νομοθετική ρύθμιση της *ευθανασίας*, αλλά ίσως και κάθε ομόφωνη ετυμολογία Εθνικών Επιτροπών Βιοηθικής, την αναδειχνει ως το σημαντικότερο, από ηθική κυρίως άποψη, ζήτημα της Βιοηθικής, σε μια εποχή μάλιστα που οι μεταμοσχεύσεις και άλλες σύγχρονες πρακτικές συνδέουν την ευθανασία με ανταλλάγματα που υπονομεύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Όπως σημειώνω στην εργασία μου «Το πρόβλημα της Ευθανασίας» το 2012 (σελ. 8-9), η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής στα κεφάλαια «Εισήγηση και Έκθεση: Σχετικά με την τεχνητή παράταση της ζωής», σελ. 293-315 του τόμου *Θέσεις για Σύγχρονα Προβλήματα: Κείμενα 2000-2007*, επιμέλεια Μαριάννα Δρακοπούλου (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2008) είχε προσεγγίσει το θέμα της ευθανασίας σε συνάφεια με το άρθρο 29 του νέου Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας περί «Ιατρικών αποφάσεων στο τέλος της ζωής» τόσο στην Εισήγηση (293-298), όσο και στη σχετική Έκθεση της Επιτροπής «Σχετικά με την τεχνητή παράταση της ζωής» (299-315). Έγραφα τότε: «Η Ελληνική Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής σωστά δεν αντιμετώπισε το πρόβλημα της 'τεχνητής

παράτασης της ζωής' ευθέως ως πρόβλημα ευθανασίας». Στη σχετική Εισήγησή της (2005-2006) η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής προσεγγίζει προσεκτικά πολλά καίρια σημεία του προβλήματος σε συνάφεια με το νέο Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας περί «Ιατρικών αποφάσεων στο τέλος της ζωής», ενώ εκτενέστερα επιλαμβάνεται του προβλήματος η σχετική Έκθεση της Επιτροπής. Η έκθεση τονίζει ότι η απόφαση για παράταση ή μη της ζωής πρέπει να λαμβάνεται από τον ίδιο τον ασθενή ή από τους οικείους του που αναλαμβάνουν την ηθική και νομική ευθύνη, ενώ ο γιατρός έχει υποχρέωση να ενημερώνει και να στηρίζει τον ασθενή. Ακόμη και στην περίπτωση του ιατρικώς ματαίου (*medical futility*) η ιατρική παρέμβαση πρέπει να διέπεται από την αρχή του *ωφελείν ή μη βλάπτειν*, να επιδιώκει δηλαδή την καταπράυνση του πόνου με ανακουφιστική αγωγή (*palliative care*) «αποδεχόμενη την ήρεμη έλευση του επικείμενου θανάτου, όταν ο ασθενής βρίσκεται σε τελικό στάδιο, ή αν η κατάστασή του είναι μη αναστρέψιμη».

Σημαντικό μέρος της θεματικής του παρόντος τεύχους αφ' ενός, η τιμητική πρόσκληση του Εργαστηρίου της Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ να μου παραχωρήσει το Editorial στο καταξιωμένο περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, με την οποία με συνδέει μια αλησμόνητη δεκαετία αφ' ετέρου, και η σχετικά πρόσφατη αναβίωση του Στωικισμού σ' ένα κόσμο που μαστίζεται από παντοειδείς κρίσεις και νιώθει την ανάγκη να τις αντιμετωπίσει με το πνεύμα και τη «στωικότητα» του Στωικισμού για να επιβιώσει στις οριακές καταστάσεις του βίου του, με ενθάρρυναν να επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου όχι τόσο στον καθιερωμένο όρο «ευθανασία», αλλά στο ρήμα «ευθανατείν», που επιδιώχτηκε και πραγματώθηκε από τους αρχαιότερους σπουδαίους Στωικούς, αλλά και υμνήθηκε σπαρακτικά από τον τελευταίο σημαντικό εκπρόσωπο της Σχολής αυτής, μιας φιλοσοφικής σχολής που μέτρησε ένα συνεπή βίο πέντε σχεδόν αιώνων, και που η ονομασία της τόσο ως επίθετο, όσο και ως ουσιαστικό καθιερώθηκε διεθνώς ως ενδεικτικός μιας βαθιά φιλοσοφημένης και υποδειγματικής στάσης ενός βίου άξιου να βιωθεί. Μιλώ βέβαια εδώ γενικά για τους όρους *στωικός* και *στωικότητα*, αλλά αυτό που θα συζητήσω περιορίζεται κυρίως στο ρήμα

«ευθανατείν», ταυτόσημο για τους Στωικούς όχι μόνο με τον καλό φυσικό θάνατο, αλλά και με την «εύλογον εξαγωγήν», δηλαδή με την αυτοκτονία για λόγους ηθικούς, στο όνομα της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας. Δεν είναι τυχαίο που τόσο το επίθετο *στωικός* όσο και το ουσιαστικό *στωικότητα* υιοθετήθηκαν αυτούσια από τις περισσότερες Ευρωπαϊκές τουλάχιστον γλώσσες, και διατηρούνται έως σήμερα ως αναγκαίοι όροι για την επιβίωση σε οριακές καταστάσεις του βίου μας.

Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο όρος *ευθανασία* ως ενδεικτική του καλού φυσικού θανάτου εμφανίζεται για πρώτη φορά στο αρχαιοελληνικό λεξιλόγιο στην οικουμενική - με το Μέγα Αλέξανδρο - Ελληνιστική Εποχή τον 3^ο αιώνα π. Χ. και συγκεκριμένα στο έργο *Μύρμηξ* του κωμικού ποιητή Ποσειδίππου (ακμή 290 π. Χ.), σχεδόν σύγχρονου με τον αρχηγέτη της Στοάς Ζήνωνα (ακμή 300 π. Χ.), λίγο αργότερα στον ιστορικό Πολύβιο (202-120 π. Χ.), στον Φίλωνα τον Ιουδαίο στον 1^ο αι. μ. Χ., στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα (160-215 μ. Χ.) και στον φιλάσθενο Αίλιον Αριστείδη, ιερέα του Ασκληπιού (129-189 μ. Χ.), που συναντήθηκε το 176 μ. Χ. με τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο. Το ρήμα «ευθανατείν» αποδίδεται από τον Στοβαίο τους Στωικούς, μάλλον στον στωικό φιλόσοφο Χρύσιππο, και χαρακτηρίζει τον *σπουδαίον*, τον στωικό *σοφόν*, ο οποίος «*ευηγρεί και ευθανατείν*», αξιώνεται, δηλαδή, έναν ωραίο θάνατο, επιτυγχάνει *ευθανασία*, επειδή αυτός «*μετά ποιού θανάτου κατ' αρετήν τελευτά*» (SVF III 601, 28-29). Μια δεύτερη αναφορά στο ρήμα *ευθανατείν* διαβάζουμε στο συγκλονιστικό κείμενο του τελευταίου εκπροσώπου της νεότερης Στοάς, του Ρωμαίου αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου, ο οποίος στο συγκλονιστικό έργο του *Τα εις εαυτόν* (βιβλίο ΙΘ, 36), μιλώντας για τον *σπουδαίον*, τον περίφημο στωικό *σοφόν*, γράφει: «*αλλ' όπως επί του ευθανατούντος ευκόλως το ψυχάριον από του σώματος εξειλείται, τοιαύτην και την από τούτων αποχώρησιν δει γενέσθαι*». Στα αποσπάσματα, λοιπόν, των εκπροσώπων του Αρχαίου Στωικισμού, δημοσιευμένα από τον Hans Von Arnim (Λειψία: Teubner, 1964), δεν αναφέρεται ο όρος *ευθανασία*, αλλά μια φορά μόνο το ρήμα *ευθανατείν*: «*Ευηγρείν τε μόνον και ευθανατείν τον σπουδαίον. Ευηγρείν γαρ είναι το μετά ποιού γήρωσ διεξάγειν κατ' αρετήν*,

ευθανατείν δε το μετά ποιού θανάτου κατ' αρετήν τελευτάν» (SVF III 601).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Στωικοί - όχι αποκλειστικά οι *σπουδαίοι* και οι *σοφοί* - θεωρούσαν ιερό καθήκον, ίσως και κατόρθωμα, δηλαδή τέλειο καθήκον, το σωστό τέλος της ζωής, και είχαν κάνει σύνθημά τους την περίφημη «*εύλογον εξαγωγήν*», δηλαδή την προσήκουσα από τις περιστάσεις έξοδο από τη ζωή, δηλαδή την αυτοκτονία - όταν διακυβευόταν η αξιοπρέπεια, η αυτονομία, η τιμή και με ένα λόγο οι αξίες τους. Δεν βρίσκουμε, ωστόσο, στα αποσπάσματα των αρχαίων Στωικών τη λέξη *αυτοκτονία* με το σύγχρονο νόημά της, ίσως επειδή - τουλάχιστον κατά το λεξικό των Liddell-Scott - ο όρος *αυτοκτονία* εξισωνόταν από τους αρχαίους με την *αυτοφονίαν*, δηλαδή τον φόνο με το ίδιο τους το χέρι - όχι αποκλειστικά του εαυτού τους. Με αυτό το πνεύμα ίσως αποδίδεται ο όρος *αυτοφόντης* στη *Μήδεια*: το ρήμα «*αυτοκτονώ*» δήλωνε γενικώς «*φονεύω κάποιον με το ίδιο μου το χέρι*», χωρίς ωστόσο να έχουμε ενδείξεις ότι αποκλείει και το να «*φονεύει κάποιος τον εαυτό του*» - ώστε ο *αυτοκτόνος*, αυτός που δρα ιδιοχείρως, να είναι τόσο *αυτοκτόνος* όσο και *αυτοφόνος*, δηλαδή φονεύς του εαυτού του ή κάποιου άλλου, ή και *αλληλοκτόνος* όταν ο φόνος προκύπτει ως αποτέλεσμα πάλης.

Είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό σε αναφορά με την στωική *εύλογον εξαγωγήν* και τη σύγχρονη ευθανασία - και, μάλιστα, την λεγόμενη *παθητική* ή *φυσική* - ότι στο σχετικό με τους Στωικούς απόσπασμα SVF III 757 ο Διογένης ο Λαέρτιος (βιβλίο VII 130) γράφει: «*Ευλόγως τέ φασιν εξάξειν εαυτόν του βίου τον σοφόν, και υπέρ πατρίδος και υπέρ φίλων, καν εν σκληροτέρα γένηται αληθόνη ή πηρώσεσιν ή νόσοις ανιάτοις*». Βλέπουμε, δηλαδή, εδώ καταφυγή του σοφού στην αυτοκτονία όχι μόνο υπέρ φίλων και υπέρ πατρίδος, αλλά και στην περίπτωση αλγεινής και ανίατης ασθένειας. Και ακολουθεί το απόσπασμα SVF III 758 από τον Στοβαίο: «*Φασί δε ποτε και την εξαγωγήν την εκ του βίου τοίς σπουδαίοις καθηκόντως <γίνεσθαι> κατά πολλούς τρόπους... τοίς δε καθήκουσι και τοίς παρά το καθήκον <παραμετρείσθαι την τε ζωήν και τον θάνατον>*». Αξίζει να σημειωθεί ότι στις θέσεις αυτές αντέδρασε ιδιαίτερος ειρωνικά ο Πλούταρχος (46-120 μ. Χ.) (SVF III 759-762), στα έργα του *Περί των κοινών εννοιών προς τους*

Στωικούς και *Περί Στωικών εναντιωμάτων*, και ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, σχολιαστής του Αριστοτέλη (200 μ.Χ.) σε αντιδιαστολή προς τον Κικέρωνα (*De finibus* III 18, 60), ο οποίος θεωρούσε καθήκον και του σοφού ακόμη να φύγει από τη ζωή, αν πρέπει, ακόμη κι αν είναι ευτυχισμένος (SVF III 763). Όλες αυτές οι θετικές κρίσεις που αποδίδονται στους Στωικούς κυρίως σε αναφορά με ανίατες νόσους με σκληρούς πόνους, ανεπανόρθωτες βλάβες και αναπηρίες, επιτρέπουν να αποδοθεί σε αυτούς η απαρχή του αιτήματος της ευθανασίας, όπως τη συναντάμε στον σύγχρονο του Ζήνωνα Ποσειδίππο και άλλους λίγο μεταγενέστερους.

Η πρόμημη αυτή στωική θέση ενισχύεται πάντως και από το μακρό απόσπασμα SVF III 768, το οποίο θα παραθέσω συνοπτικά: Λέγεται εκεί ότι οι Στωικοί φιλόσοφοι θεώρησαν τη φιλοσοφία «*μελέτην του φυσικού θανάτου*» - που μας κάνει να θυμηθούμε την πλατωνική «*μελέτη θανάτου*», και κατέγραψαν πέντε τρόπους «*ευλόγου εξαγωγής*». Λένε ότι ο βίος μοιάζει με ένα μακρό συμπόσιο, στο οποίο φαίνεται να χαιρείται η ψυχή. Και με όσους τρόπους διαλύεται το συμπόσιο, με ανάλογους συμβαίνουν και οι «*εύλογες εξαγωγές*»: Το συμπόσιο διαλύεται λόγω μεγάλης ανάγκης, αν εμφανιστεί ένας φίλος που έλειπε πολύ καιρό, οπότε ξεσηκώνονται οι φίλοι από χαρά και διαλύεται το συμπόσιο, αν ορμήσουν στην αίθουσα του συμποσίου άνθρωποι που κοροϊδεύουν και αισχρολογούν, ή αν είναι νεκρά, νοσώδη ή σπανίζουν τα παρατιθέμενα, ή και λόγω μέθης. Τότε διαλύεται το συμπόσιο. Σύμφωνα με τους ίδιους αυτούς πέντε τρόπους συμβαίνουν και οι «*εύλογες εξαγωγές*» από τη ζωή, δηλαδή οι αυτοκτονίες: είτε λόγω μεγάλης ανάγκης σύμφωνα με κάποια προσταγή της Πυθίας να θυσιάσει κάποιος τον εαυτό του υπέρ της πατρίδας του, αν επίκειται καταστροφή της, αν εισορμήσουν εμπαιζόντες τύραννοι και αναγκάσουν τους συμπότες σε αισχροπραξίες ή σε αποκαλύψεις απορρήτων, ή «*διά μακράν νόσον κωλύουσιν επί πολύ οργάνω χρήσθαι την ψυχήν τώ σώματι*», τότε, στις περιπτώσεις δηλαδή αυτές, «*ευλόγως δει εξάγειν αυτήν*».

Αξίζει να σημειωθεί ότι η παράγραφος αυτή συμπίπτει στο τέλος της με αυτά που διαβάσαμε στον Διογένη τον Λαέρτιο στο λήμμα *Ζήνων* ότι *ο σοφός θα απαλλάξει τον εαυτό του από την ζωή και υπέρ της πατρίδας του και υπέρ των φίλων του*

και αν ο ίδιος υποφέρει σκληρότερους πόνους, αναπηρίες ή ανιάτες ασθένειες (SVF III 757). Πόσο εγγενής στον Στωικισμό είναι η ανάγκη αλλά και η επίτευξη της «καλής» και επιδιωκόμενης «ευθανασίας», δηλαδή του ευπρόσδεκτου και λυτρωτικού θανάτου, συνάγεται και από το «αυτοκτονικό» τέλος των δύο πρώτων ταγών του Στωικισμού, του Ζήνωνα και του Κλεάνθη, όπως μας το αποκαλύπτει ο Διογένης ο Λαέρτιος.

Λέει: Ο Ζήνων καταγόταν από το Ελληνικό πόλισμα Κίτιο της Κύπρου, τόπο εγκατάστασης Φοινίκων εποίκων. Σύμφωνα με τις περιγραφές του Τιμόθεου και του Απολλώνιου ο Ζήνων είχε λαιμό ευκίνητο, ήταν λίγο ψηλός και μελαχρινός, γι' αυτό και ο Χρύσιππος τον έλεγε «αιγυπτιακή κληματόβεργα», είχε γάμπες χονδρές και πλαδαρές και ήταν ασθενικός. Κατά τον Περσαίο δεν δεχόταν προσκλήσεις σε δείπνα κι τρεφόταν με ξερά και γλωρά σύκα. Τρομερά εγκρατής και σεμνός ο Ζήνων πέθανε στην ηλικία είτε των 98, είτε των 72 ετών ως εξής: Φεύγοντας από τη σχολή σκόνταψε, έπεσε και έσπασε το δάχτυλό του. Χτυπώντας με το χέρι του τη γη είτε έναν στίχο από τη *Νιόβη*: «Έρχομαι, γιατί με φωνάζεις;». Και αμέσως πέθανε από ασφυξία κρατώντας την αναπνοή του. Και για τον Κλεάνθη από την Άσσο, πυγμάχο που, κατά τον Αντισθένη, έφθασε στη Αθήνα με 4 δραχμές και για να πληρώνει τον Ζήωνα δούλευε τη νύχτα εργάτης και αντλούσε νερό από τα πηγάδια για να ποτίζει τους κήπους - εξ ου και ονομάστηκε *Φρεάντλης* - λέει ο Διογένης ο Λαέρτιος ότι πέθανε ως εξής: Είχε πρηστεί το ούλο του και έμεινε δυο μέρες νηστικός. Καλύτερευσε, αλλά δεν άκουσε τους γιατρούς που του επέτρεψαν να φάει κανονικά, συνέχισε τη νηστεία του και πέθανε σε ηλικία 80 ετών.

Κατέφυγα στον εκτενή αυτό πρόλογο για να θυμίσω πόσο παλαιό είναι στον πυρήνα του το πρόβλημα - ή, το αίτημα - της ευθανασίας όχι μόνο ως ανώδυνος, φυσικός και λυτρωτικός θάνατος, αλλά και ως «εύλογος εξαγωγή», καταφυγή στην αυτοκτονία για ηθικούς λόγους, από σεβασμό της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Η επίμονη διασύνδεση της φροντίδας του ασθενή με πρακτικές που εξαντλούν τα περιθώρια αντοχής του χωρίς προοπτική θεραπείας ή, έστω, ανακούφισης, δεν κάνει έκκληση σε μια

εξοντωτική ψυχικά και σωματικά για τον ασθενή σκιαμαχία, αλλά αποσκοπεί στην ανακούφιση από τον πόνο χωρίς αυταπάτες για την αποτροπή ή την μη επίπονη καθυστέρηση του μοιραίου. Το αίτημα της ευθανασίας, δηλαδή η ανακουφιστική πρακτική, ωστόσο, πρέπει να αποτελεί ελεύθερη και συνειδητή επιλογή του ίδιου του ασθενή για να γίνει σεβαστό, όπως συνέβη με τις περιπτώσεις του τέλους των δύο πρώτων εμπνευστών και ηγετών του Στωικισμού αλλά και των δύο τελευταίων, του Επικτήτου που μιλούσε για μια πόρτα εισόδου στη ζωή αλλά για πολλές εξόδους, κυρίως και για την έξοδο από το «οίκημα» όπου ο καπνός γίνεται πολύς (*Διατριβαί* XXV 251), και οπωσδήποτε και του φανατικού Στωικού Μάρκου Αυρηλίου, ο οποίος κλείνει τις οδηγίες προς τον εαυτό του, όταν έλθει η ώρα του να φύγει από τη ζωή με τα εξής (πολύ περιληπτικά): «Άνθρωπε, έχεις ζήσει ως πολίτης στη μεγάλη πολιτεία, τον κόσμο... πού είναι το κακό αν σε διώξει η φύση που σε έφερε σ' αυτήν; Αποχώρησε λοιπόν ήλως. Και γαρ ο απολύων ήλως» (*Τα εις εαυτόν* IB 36).

Η ευγενική πρόσκληση του Προέδρου του Ελληνικού Κλιμακίου της UNESCO να προλογίσω το τρέχον τεύχος του σημαντικού αυτού περιοδικού, η προβληματική της πλειοψηφίας των ανακοινώσεων του οποίου περιστρέφεται γύρω από το διαρκώς πιο καίριο ιατρικά, νομικά και φιλοσοφικά πρόβλημα της ευθανασίας στο όνομα των αρχών της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας, που ως «ευθανασείν» και ως «εύλογος εξαγωγή» είχε απασχολήσει έντονα τους Στωικούς στην παγκοσμιοποιημένη Ελληνιστική εποχή, αλλά και η πρόσφατη αναβίωση του στωικισμού, μου επέτρεψε τη μακρά αναφορά στη συμβολή της Στοάς σε αυτό το τόσο σπουδαίο και προκλητικό στις μέρες μας θέμα σε συνδυασμό με τις προαιώνιες αρχές που το στηρίζουν και είχαν διακηρυχτεί πρωτοποριακά στην ελληνική αρχαιότητα με πολύ υψηλό κόστος μάλιστα από τον Σωκράτη - που προτίμησε ένα είδος «ευθανασίας» από τις άλλες διεξόδους που του είχαν προτείνει οι επικριτές του αλλά και μερικοί μαθητές του - και έγινε κυρίαρχο πρότυπο των Στωικών, κυρίως του Επικτήτου, όπως συνάγεται από τις άπειρες αναφορές τους σε αυτόν, πολύ συχνότερες και εντονότερες από αυτές που αναφέρονται στους αρχηγούς του Στωικισμού που βρίσκουμε στις *Διατριβές* του. Είναι αληθές, ωστόσο, ότι στους

Στωικούς δεν βρίσκουμε τον όρο «ευθανασία», αλλά το «ευθανατείν», καθώς και την αντίστοιχη στην ευθανασία «εύλογον εξαγωγήν», δηλαδή την αυτοκτονία στο όνομα της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας.

Το θέμα της ευθανασίας με είχε απασχολήσει σε αρκετές παλαιότερες, δημοσιευμένες και μη ομιλίες και εργασίες¹ μου, και βέβαια δεν έχει πάψει να με απασχολεί και τώρα, προφανώς και λόγω ηλικίας, αλλά και λόγω της διαφορετικότητας και των νομικών ρυθμίσεων - ή, ακόμη, μη-ρυθμίσεων - από τα διάφορα κράτη. Ευχαρίστως, λοιπόν, δέχτηκα την τιμή «να πω δυο λόγια (:) στο editorial αυτό». Και με μεγάλο ενδιαφέρον διάβασα όχι μόνο τις περιλήψεις, αλλά και τα εξαιρετικά κείμενα των υπό δημοσίευση εργασιών. Στάθηκα, ωστόσο, ιδιαίτερα -κυρίως λόγω κλεψύδρας - στις μελέτες που θεματικά μου ήταν πιο οικείες, αυτές που παντρεύουν την επιστήμη με την ηθική, και αντιμετωπίζουν τη Βιοηθική με βάση τις αρχές που σέβονται την αυτονομία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, στην προσπάθεια να συμβιβάσουν τη βιο-τεχνολογική επανάσταση με τις θεμελιώδεις προαιώνιες αρχές και αξίες της ηθικής, καθιερωμένες από τον αρχαιο-ελληνικό ηθικό στοχασμό αλλά και την ιπποκρατική ιατρική παράδοση, που φαίνεται ότι δεν απέκλειε εντελώς την παθητική τουλάχιστον ευθανασία, όπως ήδη υποστήριξα. Αφ' ότου μάλιστα αξιώθηκα τον τίτλο του μέλους της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και ασχολήθηκα με την *Οικουμενική Διακήρυξη*,² το ενδιαφέρον μου για

τη Βιοηθική καρποφόρησε αρκετές σχετικές εργασίες με επίκεντρο μερικές φορές μια προβληματική ανάλογη με τη θεματική του υπό έκδοση τεύχους.³

Ο χώρος δεν επιτρέπει να παρουσιάσω όπως τους αξίζει τις πολύ καλές εργασίες που φιλοξενούνται στο τεύχος αυτό. Πρόκειται για εξαιρετικές εργασίες όλων των συναδέλφων που εργάστηκαν γι' αυτό, και λυπάμαι που ο χώρος δεν επιτρέπει στοιχειώδη συζήτησή τους. Θα περιοριστώ, λοιπόν, σε μια πολύ λιτή αναφορά.

Ιδιαίτερα σημαντική, όπως ήταν αναμενόμενο, είναι η εργασία του διεθνώς καταξιωμένου φιλοσόφου, μέλους του Δ. Σ. της Διεθνούς Ομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιρειών (FISP),

³ Βλ. Δραγώνα-Μονάχου Μ. Ηθική και Βιοηθική. Επιστήμη και Κοινωνία 2002, 8-9: 1-26, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Βιοηθική και ανθρώπινα δικαιώματα. In: Χριστιανική Βιοτεχνολογία και βιοτεχνολογική πρόοδος, Χανιά, 2003: 116-126, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη στωική φιλοσοφία. In: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α. ό.π.: 75-84, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Φιλοσοφία και ιατρική στην αρχαιότητα και οι απαρχές της βιοηθικής. Νεύσις 2008, 17: 64-79, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Teaching Bioethics. Revue of Bioethics 2007, 1: 48-57, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Bioethics: Norms, Principles or Ethical Theory? International Academy of Philosophy, Athens, 2007: 116-127, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Is Bioethics a Professional, a Non-Philosophical or a Philosophical Ethics? Philosophical Society of Turkey, 2009: 63-70, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Need for Global Bioethics. Sceptis XX, 2009: 75-89, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Ηθική, βιοηθική, μεταβιοηθική. Ευδικία 2009, 9, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Βιοηθική και φιλοσοφία. In: Τσινόρομα Σ, Λούης Κ (επιμ) Θέματα Βιοηθικής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013: 27-52, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Βιοηθική και ανθρώπινα δικαιώματα. In: Χριστιανική Ανθρωπολογία και βιοτεχνολογική πρόοδος, Χανιά 2003: 116-126, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Freedom, Chance and Necessity in Marcus Aurelius Stoicism. Φιλοσοφία 2007, 37: 92-109, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Η φύσις των όλων και ο άνθρωπος στο Στωικισμό του Μάρκου Αυρηλίου, από τη σκοπιά της Περιβαλλοντικής Οικο-ηθικής. In: Παπανικολάου Ε (επιμ) Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική. Αθήνα, Αειφορία, 2010: 21-47, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Από τον Όρκο του Ιπποκράτη στην Ιατρική ηθική και τη Βιοηθική. In: Μουτσόπουλος Ε, Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μ (επιμ) Διαλέξεις Φιλοσοφίας, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΕΦ, 2012: 145-190, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Η ηθική σημασία της προγεννητικής ζωής κι η βιοηθική. Analecta Catholica, Θεσσαλονίκη, 2013: 19-40.

¹ Βλ. σχετικά Δραγώνα-Μονάχου Μ. Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία. In: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α (επιμ) Βίος Θεωρητικός, Αφιερωματικός Τόμος εις τον Καθηγητήν Δημήτριον Κούτρα, Αθήνα, 2006: 111-136, Δραγώνα-Μονάχου Μ. Το πρόβλημα της Ευθανασίας, Πρόγραμμα E-learning του ΕΚΠΑ, Νοέμβριος 2012: 16. Οι ομιλίες μου «Η ευθανασία και οι αρχές της Βιοηθικής: αυτονομία και αξιοπρέπεια» και «Προδιαγράφει η στωική 'εύλογος εξαγωγή' ένα δικαίωμα να επιλέγουμε τον 'καιρό του θανάτου μας';» και αρκετές άλλες δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη.

² Βλ. σχετικά Δραγώνα-Μονάχου Μ. Η Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ιστορία της. Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ιατρική και Φαρμακευτική Επιθεώρηση 2006, 4: 58-68.

αγαπητού συναδέλφου μου Στέλιου Βιρβιδάκη και του Διδάκτορος του Γιώργου Μπούτλα υπό τον τίτλο «Προγενέστερες οδηγίες και το θέμα της προσωπικής ταυτότητας». Με αναφορά στον Kant και στην αντίληψή του για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια - η οποία διακυβεύεται από την αποδοχή προγενέστερων οδηγιών - αλλά και σε αρκετούς άλλους φιλοσόφους και σχολιαστές, οι συγγραφείς αμφισβητούν με καίρια επιχειρήματα την ηθική εγκυρότητα των προγενέστερων οδηγιών που αφορούν ένα αίτημα για ενεργητική ή παθητική ευθανασία και εγείρουν θέματα νομικής και ηθικής αποδοχής τους, ενώ στην χώρα μας δεν είναι αποδεκτό ένα «δικαίωμα στον θάνατο», αλλά ένα αίτημα διακοπής της θεραπείας σε περίπτωση ανίατης και ανυπόφορης ασθένειας. Εύστοχα ισχυρίζονται, με βάση τις κυριότερες θεωρίες περί προσωπικής ταυτότητας, ότι οι προγενέστερες οδηγίες, αμφισβητώντας τη διατήρηση της προσωπικής ταυτότητας, περιορίζουν την έννοια της προσωπικότητας. Με αδιάσειστα επιχειρήματα και αναφορά στην αρνητική θέση του Kant απέναντι στην αυτοκτονία, οι συγγραφείς υποστηρίζουν μια καντιανή υπερβατολογική θεώρηση της προσωπικής ταυτότητας που στηρίζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανεξάρτητα από τις ικανότητες.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, όπως επίσης ήταν αναμενόμενο, είναι και η εργασία «Η ευθανασία και το δικαίωμα στο θάνατο» του πρωτοπόρου στη φιλοσοφική προβληματική της ευθανασίας στη χώρα μας επίσης αγαπητού συνεργάτη μου Βαγγέλη Πρωτοπαπαδάκη. Εύστοχα ο συγγραφέας αμφισβητεί το λόγο για δικαιώματα στο θάνατο και τη ζωή, επειδή τα δικαιώματα προϋποθέτουν καθήκοντα κάποιου άλλου. Σε συνεχή διάλογο με τον Kant επισημαίνει ότι το δικαίωμα να αφήνεται κάποιος στην επέλευση του θανάτου είναι δικαίωμα αυτονομίας, όπως προκύπτει από την καντιανή σκέψη. Ο συγγραφέας είναι αντίθετος στην ενεργητική ευθανασία και τάσσεται υπέρ της παθητικής προασπίζοντας την αυτονομία και την αξιοπρέπεια του ασθενούς. Ενδιαφέρον έχει και η διάκριση από μέρους του μιας υπονίας αμφιβολίας του Kant σχετικά με την αυτοκτονία που φαίνεται να αποσκοπεί «στη δυνατότητα ενός δικαιώματος στο θάνατο στο πλαίσιο της καντιανής ηθικής παράδοσης». Πρόκειται

πράγματι για έναν πολύ ενδιαφέροντα διάλογο με τον Kant.

Η πλούσια προικισμένη διδάκτωρ και καλή φίλη Μαρία Χωριανοπούλου στην εύστοχη ανακοίνωσή της «Το εννοιολογικό πλαίσιο των βιοηθικών προβλημάτων: Ένας ενδεικτικός σχολιασμός» συζητά με πολλούς και ενδιαφέροντες φιλοσόφους την σημασία των καιριών για την φιλοσοφία και, ιδιαίτερα, για την Βιοηθική εννοιών της *αυτονομίας* και της *αξιοπρέπειας* με αφετηρία τη στωική, τη χριστιανική, την καντιανή και τη μετακαντιανή παράδοση φθάνοντας μέχρι τους νεότερους και σύγχρονους, τον John Stuart Mill, τον Ronald Dworkin, την Martha Nussbaum, την Onora O'Neill και άλλους. Επισημαίνει την καντιανή εκκοσμίκευση της αξιοπρέπειας συνδέοντάς την με την αυτονομία των έλλογων προσώπων και υποστηρίζει ότι τόσο ως αυτο-έκφραση όσο και ως αυτοπεριορισμός η αυτονομία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Γενικά, η φιλοσοφική αποσαφήνισή της των εννοιών αυτών στον χώρο της Βιοηθικής είναι πολύ εύστοχη, χρήσιμη, και προπαντός αξιόλογη και αναγκαία.

Και στις τρεις αυτές ανακοινώσεις με εντυπωσίασαν ιδιαίτερα οι ποικίλες - θετικές κυρίως - αναφορές στον Kant, ο οποίος, καίτοι επηρεάστηκε βαθιά από τους Στωικούς και τίμησε στο έπακρο τον σημαντικό απαρχής στωικό όρο «καθήκον», ήταν κατά της αυτοκτονίας, η οποία ως «εύλογος εξαγωγή» αποτελούσε για τους Στωικούς έσχατο καταφύγιο για τη διατήρηση της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, μου προκάλεσε η πολύ αξιόλογη έρευνα για τον σύγχρονο διεπιστημονικό και ιατρο-φαρμακευτικό προβληματισμό σχετικά με τα γονιδιακά δεδομένα υπό τον τίτλο «Φαρμακογονιδιωματική: Ηθικά διλήμματα» του κυρίου Θωμά Κορδώνη, που δείχνει εμπειριστατωμένα πόσο ανοικτός παραμένει ακόμη ο δρόμος για τη συμπόρευση επιστήμης και ηθικής, καθώς και η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη της κυρίας Κυριακής Παπακωνσταντίνου με τίτλο «Ηθική Ενίσχυση: Μια Κριτική Βασισμένη στην Ωφελιμότητα», όπου επισημαίνονται σημαντικοί ηθικοί προβληματισμοί της «βιολογικής συμβολής στη συμπεριφορά». Και τα δύο αυτά δοκίμια υπήρξαν για μένα ιδιαίτερα διαφωτιστικά για το επιστημονικό, ψυχολογικό και βιολογικό πνεύμα,

αναπόφευκτο και ίσως αναγκαίο στο χώρο της Βιοηθικής, που διέπει και πρέπει να διέπει την εξέλιξη της, όχι όμως σε βάρος του ηθικού στοιχείου της. Με τα αδιάσειστα πάντως επιχειρήματά τους τα δοκίμια του τεύχους αυτού ενίσχυσαν την αναγκαιότητα της περαιτέρω καλλιέργειας της Βιοηθικής με φιλοσοφικό, επιστημονικό αλλά και αδιαμφισβήτητα καθοδηγητικό και αποτελεσματικό ηθικό πνεύμα, και με έμαθαν πολλά. Είναι κρίμα που λόγοι κλεψύδρας και στο γραπτό λόγο δεν επιτρέπουν αναλυτικό σχολιασμό όλων των εξαιρετικών αυτών κειμένων.